

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حیات اقتصادی امامان علیهم السلام
از صلح امام حسن علیه السلام تا آغاز غیبت صغری

سیده معصومه اخلاقی
دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی

پاییز ۱۳۹۳

اخلاقی، سیده معصومه، ۱۳۵۹ -

حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) از صلح امام حسن (علیه السلام) تا آغاز غیبت صغری / سیده معصومه اخلاقی، نعمت‌الله صفری فروشانی. -
قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳.

هشت، ۲۷۲ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۲۷۸: تاریخ: ۵۹)

ISBN: 978-600-298-043-4

بها: ۸۴۰۰۰ ریال

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۲۴۳] - ۲۵۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. چهارده معصوم. الف. صفری فروشانی، نعمت‌الله، ۱۳۴۶. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ج. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. د. عنوان

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲/الف۳ح۹ ۱۳۹۳

۳۵۱۳۲۴۹

شماره کتابشناسی ملی

حیات اقتصادی امامان (علیهم السلام) از صلح امام حسن (علیه السلام) تا آغاز غیبت صغری

مؤلفان: سیده معصومه اخلاقی، دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی (عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه)

«پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی»

ویراستار: حیدر فروزان

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: پاییز ۱۳۹۳

تعداد: ۲۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۸۴۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰

ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۶۶۴۰۲۶۰۰ و ۰۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، صندوق پستی: ۳۶۶-۹۱۷۳۵، تلفن و دورنگار واحد فروش: ۲۲۳۰۸۰۳

www.islamic-rf.ir

info@islamic-rf.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی و حوزوی و دانشگاهی به متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرارها و موازی‌کاری‌ها جلوگیری شود. از این رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی برای نیل به اهداف یادشده، دومین کار مشترک خود را با عنوان حیات اقتصادی امامان علیهم‌السلام؛ از صلح امام حسن علیه‌السلام تا آغاز غیبت صغری به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این کتاب در گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به‌عنوان منبع کمک‌درسی برای دانشجویان رشته‌های «تاریخ اهل‌بیت علیهم‌السلام»؛ «تاریخ تشیع»؛ «تاریخ اسلام» و «اقتصاد اسلامی» در مقطع کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مباحث اقتصاد امامیه و راه‌کارهای آن، به رشته تحریر درآمده است. امید است که مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران قرار گیرد تا با پیشنهادهای ارزشمند و راهگشای خود ما را در غنی‌سازی این اثر یاری رسانند.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلفان گرامی سرکار خانم سیده معصومه اخلاقی و جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی و همچنین ارزیابان محترم حجج اسلام آقایان دکتر مجید رضایی و استاد محمدهادی یوسفی غروی سپاسگزاری کنیم.

بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱

فصل اول: کلیات پژوهش

۱. بیان مسأله.....	۳
۲. هدف و ضرورت.....	۴
۳. سؤال اصلی.....	۴
۴. فرضیه.....	۴
۵. روش تحقیق.....	۵
۶. مفهوم شناسی.....	۵
۷. بررسی منابع و پیشینه تحقیق.....	۶
۷-۱. بررسی و معرفی منابع.....	۶
۷-۱-۱. منابع روایی.....	۶
۷-۱-۲. کتب مناقب و فضایل.....	۹
۷-۱-۳. منابع تاریخی.....	۹
۷-۱-۴. منابع تاریخی-کلامی.....	۱۲
۷-۱-۵. منابع رجالی.....	۱۳
۷-۱-۶. منابع فقهی.....	۱۳
۷-۲. پیشینه تحقیق.....	۱۴

فصل دوم: ساختار تحقیق

مقدمه.....	۲۱
۱. دوره‌بندی امامت امامان شیعه (علیهم‌السلام).....	۲۱
۱-۱. دوره اول: دوره امامان خلیفه (۳۵-۴۱ ق).....	۲۲
۱-۲. دوره دوم: دوره امامان حاضر فاقد حکومت (۴۱-۲۶۰ ق).....	۲۵
۱-۳. دوره غیبت (۲۶۰ ق- اکنون).....	۲۵

۲۶	۲. منابع درآمدی حکومت اسلامی در قرآن براساس سیره پیامبر ﷺ
۲۶	۱-۲. زکات
۲۸	۲-۲. خمس
۲۹	۳-۲. جزیه
۳۰	۳. خمس و زکات در فقه عامه در دوره امامان
۳۰	۱-۳. خمس
۳۰	الف) وجوب خمس
۳۰	ب) متعلقات خمس
۳۰	- غنائم جنگی
۳۱	- فیء
۳۲	- سلب
۳۳	- رکاز
۳۴	- غوص و عنبر
۳۵	ج) چگونگی تقسیم خمس
۳۵	- تعداد سهم‌ها
۳۶	سهم ذی‌القربی پس از رحلت پیامبر ﷺ
۳۷	سهم پیامبر ﷺ پس از رحلت
۳۸	۲-۳. زکات در فقه عامه در دوره امامان علیّه
۳۸	الف) وجوب زکات
۳۹	ب) متعلقات زکات
۴۱	ج) مصارف زکات

فصل سوم: مروری بر وضعیت سیاسی دوره امامان علیّه

۴۵	اوضاع سیاسی قلمرو اسلامی مقارن زندگی امامان علیّه با تکیه بر وضعیت ایشان و شیعیان
۴۶	۱. امامان شیعه در دوره امویان
۴۶	۱-۱. امام حسن علیّه (امامت: ۴۰-۴۹ ق)
۴۶	الف) صلح امام حسن علیّه
۴۸	ب) امام حسن علیّه در مدینه
۴۹	۲-۱. امام حسین علیّه (امامت: ۴۹-۶۱ ق)
۵۰	الف) حکومت یزید بن معاویه (۶۰-۶۴ ق)
۵۰	ب) قیام امام حسین علیّه
۵۲	۳-۱. امام سجاد علیّه (امامت ۶۱-۹۴ ق)
۵۲	الف) قیام عبدالله بن زبیر
۵۳	ب) واقعه حره (سال ۶۳ ق)
۵۴	ج) انتقال حکومت از شاخه سفیانی به مروانی

۵۵ (د) قیام توابین و مختار.....
۵۷ (ه) امام سجاد <small>علیه السلام</small> و امویان.....
۵۸ ۱-۴. امام محمد باقر <small>علیه السلام</small> (۹۴-۱۱۴ ق).....
۵۸ ۱-۵. امام صادق <small>علیه السلام</small> (امامت ۱۱۴-۱۴۸ ق).....
۵۹ ۲. شیعیان در دوره امویان.....
۶۱ ۳. قیام‌های شیعی در عصر اموی.....
۶۲ ۳-۱. قیام زید بن علی <small>علیه السلام</small>
۶۳ ۳-۲. قیام یحیی بن زید.....
۶۳ ۳-۳. قیام عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر.....
۶۳ ۴. امامان شیعه <small>علیهم السلام</small> در دوره حکومت عباسیان.....
۶۴ ۴-۱. امام صادق <small>علیه السلام</small>
۶۵ ۴-۲. امام موسی کاظم <small>علیه السلام</small> (امامت ۱۴۸-۱۸۳ ق).....
۷۱ ۴-۳. امام رضا <small>علیه السلام</small> (امامت: ۱۸۳-۲۰۳ ق).....
۷۵ ۴-۴. امام جواد <small>علیه السلام</small> (امامت ۲۰۳-۲۲۰ ق).....
۷۷ ۴-۵. امام هادی <small>علیه السلام</small> (امامت: ۲۲۰-۲۵۴ ق).....
۷۹ ۴-۶. امام حسن عسکری <small>علیه السلام</small> (امامت: ۲۵۴-۲۶۰ ق).....
۸۰ ۵. شیعیان در عصر عباسی.....
۸۳ ۶. قیام‌های شیعیان در عصر عباسی.....
۸۳ ۶-۱. قیام محمد بن عبدالله (نفس زکیه) و ابراهیم بن عبدالله.....
۸۶ ۶-۲. قیام حسین بن علی بن حسن (صاحب فخ).....
۸۷ ۶-۳. قیام یحیی بن عبدالله.....
۸۹ ۶-۴. قیام ادریس بن عبدالله.....
۸۹ ۶-۵. قیام محمد بن ابراهیم زیدی.....
۹۰ ۶-۶. قیام محمد بن جعفر صادق <small>علیه السلام</small>
۹۱ ۶-۷. قیام محمد بن قاسم.....
۹۲ ۶-۸. قیام یحیی بن عمر.....
۹۲ ۶-۹. قیام حسن بن زید و تشکیل حکومت علویان.....

فصل چهارم: مروری بر وضعیت اقتصادی مدینه در دوران امامان علیهم السلام

۹۵ مقدمه.....
۹۶ ۱. کشاورزی.....
۹۷ ۱-۱. منابع آبی.....
۹۷ الف) چاه‌های مدینه.....
۱۰۰ ب) چشمه‌ها.....
۱۰۲ ج) وادی‌ها (دره‌ها).....

۱۰۴	۲-۱. اهمیت کشاورزی در مدینه
۱۰۷	۳-۱. محصولات کشاورزی
۱۱۰	۲. اقطاع
۱۱۳	۳. تجارت
۱۱۵	۳-۱. بازارهای مدینه
۱۱۶	۳-۲. تجارت خارجی
۱۱۷	۴. صنعت
۱۱۸	۵. دامداری
۱۱۹	۶. عطا در مدینه

فصل پنجم: حیات اقتصادی امامان علیهم السلام در عرصه شخصیت حقیقی

۱۲۳	مقدمه
۱۲۴	۱. منابع درآمدی
۱۲۴	۱-۱. موقوفات
۱۲۵	الف) اموال پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> ، امام علی <small>علیه السلام</small> و فاطمه زهرا <small>علیها السلام</small>
۱۳۱	ب) صدقات امامان <small>علیهم السلام</small>
۱۳۳	۲-۱. ارث
۱۳۵	۳-۱. کشاورزی
۱۳۸	۴-۱. تجارت
۱۴۰	۵-۱. هدایا
۱۴۰	الف) هدایای مردمی
۱۴۸	ب) صلہ‌های حکومتی
۱۵۲	ج) مقرری از بیت‌المال
۱۵۴	۲. هزینه‌ها
۱۵۴	۱-۲. هزینه‌های شخصی
۱۵۷	۲-۲. هزینه‌های خانواده
۱۶۲	۳-۲. هزینه کنیزان و غلامان
۱۶۴	۴-۲. کمک به خویشاوندان

فصل ششم: حیات اقتصادی امامان علیهم السلام در جایگاه امامت

۱۶۷	مقدمه
۱۶۷	۱. درآمدها
۱۶۸	۱-۱. خمس
۱۷۰	الف) دوره اول: عدم وجود تمایز بین جامعه شیعی و عامه در خمس
۱۷۱	ب) دوره دوم: شکل‌گیری پایه‌های نظری خمس در فقه شیعه
۱۷۱	- دیدگاه‌های صادقین <small>علیهم السلام</small> درباره متعلقات و نحوه توزیع خمس

۱۷۷	توزیع خمس
۱۷۷	تعداد سهم‌ها
۱۷۹	تأکید بر حق امام در خمس
۱۸۳	دریافت خمس در دوره صادقین <small>علیهم‌السلام</small>
۱۸۴	معافیت شیعیان از پرداخت خمس در دوره صادقین <small>علیهم‌السلام</small>
۱۸۹	ج) دوره سوم: فراهم کردن شرایط گرفتن خمس
۱۹۲	د) دوره چهارم: دوره گرفتن خمس
۱۹۸	تحلیل خمس
۱۹۹	۱-۲. زکات
۲۰۰	دوره اول: عدم وجود تمایز بین جامعه شیعه و عامه
۲۰۰	دوره دوم: موضع‌گیری امامان در قبال زکات شیعه
۲۰۱	- بیان احکام زکات
۲۱۰	۱-۳. اموال دریافتی غیرمعین
۲۱۴	۲. هزینه‌ها
۲۱۴	۱-۲. صدقات
۲۱۵	الف) کمک به فقرا و مستمندان
۲۲۱	ب) ادای قرض مقروضان
۲۲۱	ج) پرداخت دیه
۲۲۲	۲-۲. بخشیدن اموال به مخالفان
۲۲۲	۳-۲. هدایایی برای شعرا
۲۲۴	۴-۲. حقوق وکلا
۲۳۲	۳. شیوه دریافت و توزیع اموال
۲۳۲	۱-۳. پیش از تأسیس نهاد وکالت
۲۳۶	۲-۳. پس از تأسیس نهاد وکالت
۲۳۹	۴. جمع‌بندی
۲۴۳	منابع و مأخذ
۲۵۷	نمایه آیات
۲۵۹	نمایه روایات
۲۶۱	نمایه اشخاص
۲۶۹	نمایه مکان‌ها

پیشگفتار

سیره امامان معصوم علیهم‌السلام در جوانب و ابعاد مختلف، گنج پنهانی است که پس از گذشت یک هزاره هنوز تلاش چندانی برای شناخت و بهره‌گیری از آن نشده است.

شیعیان هر چند از لحاظ نظری امامان خود را در بالاترین نقطه دنیای آفریده‌ها قرار می‌دهند؛ اما از لحاظ علمی سعی چندانی در شناخت سیره زمینی ایشان نداشته‌اند. گویی شناخت زمینی آنان را نوعی بی‌احترامی و پایین آوردن شأن ایشان می‌دانند و از همین جهت است که در مقایسه با حجم انبوه نگارش‌های فضایی و مناقبی و نیز پژوهش‌ها درباره مقام امامان، حجم کمتری از آنها درباره زندگی عادی و تاریخی آنان وجود دارد.

تنها در دهه‌های اخیر به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران است که جرعه کم فروغی مبنی بر امکان شناخت سیره امامان علیهم‌السلام در جوانب مختلف زده شده که امید است به شعله فروزانی تبدیل شود.

یکی از مهم‌ترین ساحت‌های حیات امامان علیهم‌السلام حیات اقتصادی به‌ویژه در زمان عدم حاکمیت آنان یعنی از صلح امام حسن علیهم‌السلام تا پایان غیبت صغری است که در این دوره امامان در ظاهر همانند یک شهروند عادی به دور از امتیازات حکومتی زندگی کرده‌اند؛ اما دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی و رسالت هدایت جامعه سیره قابل شناختی را در پهنای زندگی آنان پدید آورده است.

در عرصه شناخت این سیره هر چند در سال‌های اخیر پژوهش‌هایی انجام شده است؛ اما با توجه به لزوم شناخت بیشتر برای کشف زوایای پنهان این عرصه و نیز تأکید بر استفاده از روش‌ها و منابع تاریخی در این ساحت لازم به نظر رسید پژوهشی روشمند، علمی، دقیق و

تاریخی به واشکافی سیره اقتصادی امامان علیهم السلام در محدوده زمانی مذکور، با نظر به جوانب بین رشته‌ای انجام شود.

این اثر با یاری خداوند متعال و با بهره‌گیری از مشاوره اساتید محترم به‌ویژه استاد ارجمند دکتر مهران اسماعیلی که ایده اولیه را نیز ارائه کردند، به انجام رسید. نگارندگان بر این باورند که این اثر هرچند نتوانسته آنچنان که شایسته است به شناختی عمیق در عرصه اقتصادی امامان دست یابد؛ اما بر این نکته افتخار دارد که این پژوهش از اولین گام‌ها در عرصه شناخت تحلیلی و موضوعی با بهره‌گیری از روش تاریخی می‌باشد و به سهم خود توانسته است سرنخ‌های اصلی بحث را روشن و مشکلات و کمبودهای این مسیر را مشخص کند.

لازم است در اینجا از همه کسانی که در به ثمر رسیدن این پژوهش و نیز انتشار آن سهمی داشته‌اند تشکر کنیم. در این راستا از اساتید و مسئولان محترم دانشگاه اهل بیت علیهم السلام به‌ویژه اساتید گرانمایه دکتر علی بیات، دکتر سیدجمال موسوی و دکتر مهران اسماعیلی و نیز مدیران سابق و فعلی گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه آقایان دکتر منصور داداش‌نژاد و حجت‌الاسلام والمسلمین رمضان محمدی سپاس گزاریم. همچنین لازم است از حجج اسلام والمسلمین آقایان دکتر محمدرضا جباری، دکتر محمد رضایی، محمدهادی یوسفی غروی که از تذکرات علمی آنها استفاده نمودیم تشکر ویژه داشته باشیم.

و عمیق‌ترین سپاس و ارادت‌های قلبی خویش را خاضعانه تقدیم کنیم به والدین بزرگوار و مهربان که ارزشمندترین لحظات زندگی‌شان را سخاوتمندانه در راه رشد و پیشرفت مان گذاشتند.

در پایان سخن این اثر تقدیم می‌شود به مردم غیور افغانستان.

فصل اول

کلیات پژوهش

۱. بیان مسأله

زندگی امامان شیعه علیهم‌السلام از جنبه‌های مختلف از جمله حیات اقتصادی قابل مطالعه و بررسی است. امامان علیهم‌السلام از سویی مانند سایر مردم در زندگی شخصی خود، مصارف، مخارج و منابع درآمدی داشتند و از سوی دیگر رهبری جامعه شیعی در دست آنان بود و افزون بر نیازهای مالی این بخش، برخی اموال نیز صرف هزینه‌های تبلیغی و دعوت می‌شد.

برخی از امامان مانند امام علی علیه‌السلام و امام حسن علیه‌السلام در مقاطعی از حیات خود در رأس نظام سیاسی قرار داشتند و می‌توانستند از منابع مالی موجود در راستای اهداف کلان جامعه، هدایت انسان‌ها و دستگیری مستمندان استفاده نمایند. این دسته از امامان علیهم‌السلام در دایره این تحقیق مورد نظر نیستند؛ زیرا افزون بر تفاوت روش پژوهش حیات اقتصادی ایشان با دوره مورد مطالعه در زمینه عملکرد اقتصادی ایشان نیز پژوهش‌هایی انجام شده است.^۱

حیات اقتصادی امامان شیعه علیهم‌السلام از صلح امام حسن علیه‌السلام تا آغاز غیبت صغری یکسان نبوده و تحولات کلان این دوره بر حیات اقتصادی ایشان تأثیر گذاشته است. از این رو کتاب حاضر به ابعاد مختلف حیات اقتصادی امامان علیهم‌السلام از سال ۴۱ تا ۲۶۰ ق پرداخته است. منابع درآمدی امامان علیهم‌السلام چه منابع خصوصی و چه منابعی که به لحاظ دارا بودن جایگاه امامت به ایشان تعلق داشته و همچنین مصارف و هزینه‌های زندگی فردی و غیرفردی ایشان بررسی شده است.

۱. در فصل بعد این موضوع توضیح داده شده است.

۲. هدف و ضرورت

هدف از این پژوهش تبیین حیات اقتصادی امامان شیعه علیهم‌السلام است که می‌تواند باعث ارتقای سطح معرفتی جامعه شیعی نسبت به ابعاد مختلف زندگانی امامان علیهم‌السلام و الگوگیری از سیره اقتصادی و ترویج تعالیم ایشان شود.

با وجود اهمیت شناخت ابعاد مختلف حیات امامان علیهم‌السلام، به‌عنوان الگوی جامعه شیعی با توجه به مبانی کلامی، پژوهش شایسته‌ای در این خصوص انجام نشده است. بخش مهمی از پژوهش‌های شیعی در زمینه زندگی امامان علیهم‌السلام به مناقب، فضایل و معجزه‌ها پرداخته و از مطالعه جنبه‌های تاریخی و ملموس غافل شده است. درحالی‌که به‌نظر می‌رسد با توجه به سیره معصومان علیهم‌السلام و انتظار آنان از پیروان‌شان، شناخت و معرفت ابعاد مختلف سیره آنان از اولویت وظایف یک شیعه معتقد باشد. مطالعه و تحقیق درباره سیره و حیات اقتصادی امامان علیهم‌السلام شاید از موضوعاتی باشد که کمترین مطالعه روشمند در خصوص آنها انجام شده است؛ درحالی‌که نیازهای اقتصادی جامعه دین‌باور و دغدغه تطابق رفتار اقتصادی با سیره معصومان علیهم‌السلام ضروری می‌نمود تا مطالعات بسیار وسیعی در این موضوع انجام شود. از این‌رو در چنین خلأی توجه بیشتر به این ابعاد فراموش شده در عرصه تحقیقات روشمند می‌تواند زمینه‌ساز پر کردن بخشی از این خلأ باشد.

۳. سؤال اصلی

این تحقیق به‌دنبال پاسخ به این پرسش است که حیات اقتصادی امامان علیهم‌السلام که عهده‌دار حکومت نبوده‌اند در ابعاد مختلف هزینه‌ای و درآمدی چگونه بوده است؟

۴. فرضیه

در طول دوره مورد مطالعه (۴۰-۲۶۰ق) منابع درآمدی امامان علیهم‌السلام و نحوه هزینه‌کرد آن به تناسب زمان و نیازهای شخصی و اجتماعی جامعه اقلیت شیعی تطور و تحول یافته است؛ به‌گونه‌ای که می‌توان در مقاطعی سیر تکاملی و در مقاطع دیگر با توجه به مشکلات، سیر نوسانی را برای این تطور تعریف کرد.

۵. روش تحقیق

روش این پژوهش تاریخی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. این تحقیق بین‌رشته‌ای و با علوم مختلفی مانند تاریخ، سیره، حدیث و فقه در ارتباط است. مواد خام تحقیق با جستجو در منابع مختلف فقهی، روایی و منابع رجالی شیعه و منابع تاریخی، مناقب‌نگاری و دلایل‌نگاری‌ها گردآوری شده است. در گزینش و تحلیل این داده‌ها سعی شده است تا روش تاریخی اعمال شود و مبانی کلامی دخالت‌چندانی در آن نداشته باشد و تا حد امکان از داده‌های صحیح‌کتر قابل‌خدشه استفاده شود.

در گزینش احادیث و روایات سعی بر اعمال محدودیت کمتر و لحاظ دامنه وسیع‌تر بوده است. به عبارتی تا جایی که روایتی با قرائن تاریخی یا جنبه انسانی امامان (علیهم‌السلام) مطابق بوده و در متن دچار ابهام و تناقض نبوده مورد توجه قرار گرفته است و بررسی سند روایات چندان مد نظر نبوده است. از این‌رو منابع مورد استفاده گونه‌های مختلفی را شامل می‌شود و از گستردگی برخوردار است.

۶. مفهوم شناسی

حیات: به معنای عمر، زیست و زندگی است.

اقتصاد:^۱ اقتصاد در زبان فارسی به معنای میانه‌روی و تعادل دخل و خرج است و به‌طور عموم تعریف پذیرفته‌شده‌ای در میان اقتصاددانان ندارد. این واژه از دو کلمه *nemin* و *oikos* به ترتیب به معنای خانه و اداره کردن گرفته شده است و از نظر لغوی به معنای اداره کردن خانه است.^۲ مارشال اقتصاد را مطالعه بشر در زندگی شغلی و حرفه‌ای تعریف کرده است.^۳

حیات اقتصادی: حیطه‌ای از زندگی است که مجموعه تعاملات و مناسبت‌ها، کنش‌ها، واکنش‌ها و رفتارهای اقتصادی را در برمی‌گیرد و به عبارتی سبک رفتار، شیوه کردار و منش اقتصادی است و اندیشه‌های اقتصادی را شامل نمی‌شود.

1. economic.

۲. فدیر، خودآموز اقتصاد، ص ۸.

۳. کرمی و پورمند، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، ص ۳۱.

تحلیل رفتارهای اقتصادی اساس علم اقتصاد را تشکیل می‌دهد. در نگاه بسیاری از اقتصاددانان مطالعه رفتارهای اقتصادی انسان ماهیت علم اقتصاد را شکل می‌دهد. آنان علم اقتصاد را بررسی کردارهای انسان در جریان عادی زندگی اقتصادی یعنی کسب درآمد و تمتع از آن برای ترتیب دادن زندگی می‌دانند.^۱

امامان: جمع امام به معنای رهبر و پیشوا است. در این کتاب منظور امامان دوازده‌گانه شیعه امامیه یعنی حضرت علی علیه السلام و یازده فرزند ایشان علیهم السلام است.

۷. بررسی منابع و پیشینه تحقیق

مواد خام مرتبط با موضوع را می‌توان در منابع متنوعی مانند منابع تاریخی، فقهی، روایی، مناقب و فضایل یافت. از منابع تاریخی گرچه به‌سختی می‌توان مطالبی که با موضوع ارتباط مستقیم داشته باشد پیدا کرد؛ اما درباره شرایط سیاسی و اجتماعی زندگی امامان علیهم السلام اطلاعات مفیدی به‌دست می‌دهد. بیشترین اطلاعات را در زمینه حیات اقتصادی امامان علیهم السلام می‌توان در مجموعه‌های روایی و حدیثی شیعه متقدم مانند کافی، من لایحضره الفقیه، استبصار و تهذیب و منابع روایی متأخر مانند بحارالانوار و وسائل الشیعه پیدا کرد. گرچه این منابع به‌طور عمده درصدد بیان داده‌های اقتصادی زندگی امامان علیهم السلام نیستند؛ اما از ابوابی مانند خمس، زکات، خراج و مؤونه که برای استفاده‌های فقهی تدوین شده است، می‌توان مطالبی مرتبط با موضوع پیدا کرد. دسته دیگر منابعی که مواد خام این موضوع را می‌توان در آنها یافت، منابع فقهی است که گاه برای استنباط و بیان حکم فقهی داده‌هایی از حیات اقتصادی امامان علیهم السلام قابل استفاده است. منابع مناقب و فضایل نیز در بخش‌هایی که درصدد بیان فضایل امامان علیهم السلام مانند پرداخت صدقات توسط ایشان هستند، مطالبی از اقتصاد امامان علیهم السلام را ارائه کرده‌اند.

۷-۱. بررسی و معرفی منابع

۷-۱-۱. منابع روایی

کتاب «الکافی» تألیف محمدبن یعقوب کلینی (م ۳۲۸ق)، جزء چهار کتاب معتبر امامیه، بلکه

۱. همان‌جا.

کلیات پژوهش ۷

مهم‌ترین آنها محسوب می‌شود که با ذکر سند به بیان روایات پرداخته است. روایات این کتاب محدود به روایات فقهی نیست و شامل روایاتی در موضوعات دیگر همچون عقاید و اخلاق نیز هست. به عبارتی این کتاب به سه بخش اصول، فروع و روضه تقسیم می‌شود. در مجموع حدود صد و بیست روایت از این کتاب مستخرج از کتاب زکات، کتاب معیشت، کتاب الحججه در این تحقیق استفاده شده است که افزون بر اقتصاد امامان علیهم‌السلام در زمینه تاریخ عصر ایشان نیز اطلاعات مفیدی ارائه می‌دهد.

کتاب «من لایحضره الفقیه» تألیف ابوجعفر محمدبن علی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) نیز از کتب چهارگانه روایی شیعه است. این کتاب به‌عنوان مهم‌ترین اثر نگارنده دارای پنج هزار و نهصد و شصت و سه حدیث است.^۱ که از نظر صحت احادیث رتبه بالایی دارد.^۲ در این نوشته باب‌های خمس، زکات و کتاب معیشت مورد استفاده قرار گرفت.

کتاب «کمال‌الدین و تمام‌النعمه» شیخ صدوق به‌عنوان نوشته‌ای در زمینه تاریخ‌نگاری به‌شمار می‌آید؛ زیرا چنانچه خود ایشان در مقدمه یادآور شده‌اند، انگیزه اصلی در تألیف این کتاب، دفاع از مسأله غیبت دوازدهمین پیشوای امامیه در برابر برخی شبهات بوده است. مفصل‌ترین بخش تاریخی این کتاب مربوط به تاریخ تشیع است^۳ که این بخش در بررسی اوضاع تاریخی عصر امامان علیهم‌السلام مورد استفاده فراوان قرار گرفت.

«عیون اخبارالرضا» دیگر تألیف از شیخ صدوق، شامل شصت و نه باب درباره زندگی امام رضا علیه‌السلام است که این کتاب نیز مورد استفاده فراوان قرار گرفت. این کتاب شامل مطالب مختلفی همچون روایات امام، چگونگی نص بر امامت، اوضاع سیاسی دوره امام کاظم علیه‌السلام، بیان ماجرای ولایتعهدی و علت پذیرش آن از سوی امام، کیفیت برخورد مأمون با ایشان پس از ولایتعهدی و... است.^۴ افزون بر بهره‌بردن از این کتاب در زمینه زندگی سیاسی امام رضا علیه‌السلام، گزارش‌هایی مربوط به حیات اقتصادی امام رضا علیه‌السلام و امام کاظم علیه‌السلام از این کتاب استخراج شد.

«تهذیب‌الاحکام» تألیف ابوجعفر محمدبن حسن طوسی (م ۴۶۰ق)، یکی از کتاب‌های

۱. صدوق، من لایحضره الفقیه، ص ۹۱.
۲. موسوی، فقیه ری، ص ۸۰.
۳. صفری، ارزیابی روایات و منابع مکتوب امامیه درباره زندگانی امامان علیهم‌السلام از قرن اول تا پایان نیمه نخست قرن پنجم هجری.
۴. همان، ص ۱۹۸.

چهارگانه کهن شیعه است. این کتاب سیصد و نود و سه باب و سیزده هزار و پانصد و نود حدیث دارد. از این کتاب نیز فراوان استفاده و به حدود هشتاد و شش روایت این کتاب استناد شد.

کتاب دیگر این مؤلف با عنوان «الاستبصار فی ما اختلف من الاخبار» نیز مورد استفاده قرار گرفت. این کتاب نیز به عنوان یکی از کتاب‌های چهارگانه روایی شیعه مورد مراجعه فقیهان و محققان است. الاستبصار شامل پنج هزار و پانصد و یازده حدیث در سه جزء است که دو جزء آن در عبادات و جزء سوم درباره دیگر ابواب فقهی است.

«وسائل الشیعه» تألیف محمدبن حسن حر عاملی (م ۱۱۰۴ق) از دیگر کتب حدیثی شیعه است که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفت. نام کامل کتاب «تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه» است. در این اثر که از بهترین کتاب‌های روایی شیعه محسوب می‌شود، تنها روایات فقهی جمع‌آوری شده است. مؤلف افزون بر کتاب‌های چهارگانه از دیگر کتب نیز حدیث نقل می‌کند. این کتاب با حدود سی و شش هزار روایت درباره احکام شرعی، واجبات، محرمات، مستحبات و آداب از مجموعه‌های روایی معتبر شیعه است. در این کتاب اسناد متعدد تمامی احادیث نیز نقل شده است.^۱ از انتقادات وارد بر این کتاب تقطیع احادیث توسط مؤلف است که در فهم آنها اشکال ایجاد می‌کند.^۲ در این پژوهش از احادیث مربوط به باب‌های اقتصادی خمس، زکات، هبات، مزارعه و... استفاده شده است.

«بحارالانوار» تألیف محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۱ق) از دیگر کتب روایی مورد استفاده است. مهم‌ترین و مفصل‌ترین اثر علمی علامه مجلسی که مجموعه‌ای گسترده از احادیث امامیه است و گاه دایرةالمعارف بزرگ احادیث شیعه نیز لقب گرفته است. نام کامل این اثر «بحارالانوارالجامعه لدرر اخبار ائمة الاطهار (علیهم السلام)» است. تعداد فراوان روایات، انتخاب متنوع موضوعات و استفاده از منابع متعدد فراوان ارزش و اهمیت این کتاب را افزایش داده است. موضوعاتی از قبیل تفسیر، تاریخ، کلام، ادب و لغت، سیاست، اخلاق، علوم طبیعی و... در

۱. برای مطالعه بیشتر ر.ک: فرضی اقارب علیا، «شیخ حر عاملی و وسائل الشیعه»، مجله رشد آموزش معارف اسلامی، ش ۶۳.

۲. رحمانی، «نقدی بر وسائل الشیعه»، مجله حوزه، ش ۳۶.

این کتاب یافت می‌شود.^۱ سی و چهار روایت از این کتاب درباره زندگانی امامان (علیهم‌السلام) در این تحقیق استفاده شده است.

۷-۱-۲. کتب مناقب و فضایل

کتاب «مناقب آل ابی طالب» از حافظ ابو عبدالله محمد بن علی بن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) در مناقب امامان (علیهم‌السلام) نوشته شده و همیشه مورد توجه شیعیان و استناد علما بوده است. ابن شهر آشوب، روایاتی از تولد تا شهادت امامان (علیهم‌السلام) به ویژه امام حسین (علیه‌السلام) را در این کتاب گردآوری کرده است. از ویژگی‌های این کتاب، گستردگی مناقب و فضایل امامان (علیهم‌السلام) است،^۲ افزون بر استفاده از این اثر در بخش اوضاع سیاسی عصر امامان (علیهم‌السلام)، بیست و شش روایت از این منبع نیز در بخش اصلی پژوهش استفاده شده است.

«کشف الغمه فی معرفة الانمه» تألیف علی بن عیسی اربلی (م ۶۸۷ق) از دیگر منابع این تحقیق است. وی کتاب را با شرح حال کوتاهی از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) آغاز کرده و سپس به شرح حال و مناقب امام علی (علیه‌السلام) پرداخته است و در ادامه، فصلی را نیز در بیان زندگی حضرت فاطمه (علیها‌السلام) اختصاص داده و آنگاه زندگی یکایک امامان دوازده‌گانه شیعه (علیهم‌السلام) را شرح داده است. وجود روایات بدون سند و نیز نقل از هر منبعی بدون ارزیابی آنها از جمله اشکالات وارد بر این کتاب است.^۳ با توجه به این اشکال در این تحقیق از روایات دارای سند که با عقل و روایات صحیح دیگر تعارض نداشت، استفاده شد. حدود سی و یک روایت از این کتاب در فصول مختلف این تحقیق آورده شده است.

۷-۱-۳. منابع تاریخی

از دیگر منابع این تحقیق منابع تاریخی است. منابع تاریخی فراوانی قابل بهره‌برداری بود که براساس نیاز تعدادی از آنها انتخاب شد. از این منابع بیشتر در نگارش فصل‌های سوم و چهارم

۱. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، ص ۳۷۰-۳۷۴.

۲. حسینی، معرفی و نقد منابع عاشورا، ص ۱۹۵.

۳. میرحسینی، «معرفی کتاب کشف الغمه»، دو ماهنامه پژوهش.

استفاده شد؛ گرچه تا حد ممکن سعی گردید در بخش‌های اصلی این پژوهش نیز از آنها استفاده شود.

«تاریخ یعقوبی» تألیف ابن‌واضح احمد بن ابی‌یعقوب معروف به یعقوبی (م ۲۸۴ق) از دیگر منابع این تحقیق است. واضح جد یعقوبی از شیعیان بود که هادی عباسی به جرم حمایت از ادريس بن عبدالله علوی در سال ۱۶۹ق، وی را گردن زد؛^۱ از این‌رو برخی در شیعه بودن واضح تردید نکرده‌اند؛^۲ به‌رحال وی کتاب خود را بی‌طرفانه نوشته است. تاریخ تألیف این اثر دو جلدی به‌طور دقیق مشخص نیست؛ اما حوادث تا سال ۲۵۹ق را دربردارد. جلد اول شامل وقایع قبل از اسلام و جلد دوم شامل وقایع بعد از اسلام است.

کتاب «تاریخ الامم والملوک» تألیف ابو جعفر محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ق) مهم‌ترین منبع تاریخی است که در شناخت بستر تاریخی عصر امامان (علیهم السلام) کمک فراوانی کرد. تاریخ طبری از معتبرترین و نامدارترین تاریخ‌های عمومی جهان و اسلام است که از جهت جامعیت، درستی و اتقان همواره مورد نقل، استناد، استفاده و اقتباس تاریخ‌نگاران و دانشمندان بوده است. طبری حوادث را براساس سال وقوع آن تدوین کرده است. وی گزارش‌های مختلف را در کنار یکدیگر قرار داده و همه را بیان کرده است. ارزش عمده تاریخ طبری در شرح و بیان بسیار مفصل تاریخ اسلام از آغاز ظهور پیغمبر اسلام (صلی الله علیه و آله) به بعد است. هیچ کتاب عربی دیگری نمی‌تواند از این نظر با آن دعوی برابری کند. این اثر بارها از سوی دانشمندان و تاریخ‌نگاران با نوشتن ذیل و حاشیه به طریق تلخیص و اختصار بازنویسی شده است.

این کتاب را ابوعلی محمد بلعمی وزیر نامی سامانیان به امر منصور بن نوح سامانی در سال ۳۵۲ق با عنوان «تاریخنامه طبری» ترجمه و تلخیص کرده است. تاریخ طبری در شناخت بستر تاریخی عصر امامان (علیهم السلام) و تدوین این بخش از اثر حاضر مهم‌ترین و پرکارآمدترین منبع به‌شمار می‌آید.

«مروج الذهب و معادن الجواهر» تألیف علی بن حسین مسعودی (م ۳۴۶ق) از دیگر منابع این نوشته است. این اثر در سال ۳۳۶ق در یکصد و سی و شش باب و دو بخش تألیف شده است. مؤلف در بخش اول به توصیف خلقت جهان و زمین، ذکر سرزمین‌ها، تاریخ انبیا و

۱. طبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۸، ص ۱۹۸؛ ابن خلدون، العبر، ج ۱، ص ۳۲.

۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، مقدمه مترجم.

امت‌ها و در جلد دوم به ذکر وقایع از زمان ولادت پیامبر اسلام ﷺ تا سال ۳۳۶ ق پرداخته است. در مذهب مسعودی تردیدهایی وجود دارد؛ گرچه برخی وی را شیعه دانسته‌اند؛ اما برخی نیز وی را سنی متشیع با اعتقاد به افضلیت حضرت امیر (علیه السلام) و باور به مقامات معنوی و باطنی اهل بیت (علیهم السلام) می‌دانند.^۱

«مقاتل الطالبیین» تألیف ابوالفرج علی بن الحسین (م ۳۶۲ ق) ملقب به کاتب مشهور به اصفهانی قدیمی‌ترین کتاب در شرح وقایع عاشورا و سایر مقاتل اولاد ابوطالب است. با وجود اینکه نویسنده از اعقاب مروان بن محمد آخرین خلیفه اموی بود، برخی منابع بر شیعه بودن او تصریح کرده‌اند.^۲ ابوالفرج این اثر را در سال ۳۱۳ ق در شرح احوال و شهادت اولاد ابی طالب از جعفر بن ابی طالب تا هفتاد نفری که در عهد مقتدر (۲۹۵-۳۲۰ ق) در زندان او درگذشتند تألیف کرده است. این کتاب اطلاعات مفیدی درباره حیات تعدادی از امامان (علیهم السلام) ارائه کرده است.

کتاب «الکامل فی التاریخ» تألیف ابن اثیر جزری (م ۶۳۰ ق) از جمله مهم‌ترین منابع به‌شمار می‌آید که حوادث عالم را از ابتدای آفرینش تا سال ۶۲۸ ق در بردارد. ابن اثیر در منابع مورد استفاده خود با دقت نظر به مقایسه روایات پرداخته و برخی از آنها را نیز نقد و تحلیل کرده است. این کتاب مانند سایر کتب تاریخی قدیمی، رشته حوادث و اخبار را برحسب تاریخ وقوع آنها تنظیم کرده است و مؤلف اعتراف می‌کند که آنها را از تاریخ طبری نقل و در مقدمه خود به این مطلب اشاره کرده است. این کتاب تنها در شیوه نگارش مطالب تفاوت‌هایی با تاریخ طبری دارد. ابن اثیر برخلاف طبری جامع‌ترین روایات را نقل کرده و سایر جزئیات را بدان افزوده است. این کتاب نیز در شناخت بستر تاریخی عصر امامان (علیهم السلام) استفاده شد.

کتاب «الفخری فی الآداب السلطانیة والدول الإسلامیة» مشهور به «تاریخ الفخری» تألیف محمد بن علی بن طباطبا معروف به ابن طقطقی (م ۷۰۹ ق) از جمله آثار بود که فراوان استفاده شد. ابن طقطقی شیعه مذهب و نقیب علویان در حله، نجف و کربلا بوده است و نسب وی با بیست واسطه به امام حسن بن علی (علیه السلام) می‌رسد. او این کتاب را در سال ۷۰۱ ق به نام فخرالدین عیسی بن ابراهیم حاکم موصل تألیف کرده است.

۱. شبیری زنجانی، «اثبات الوصیه و مسعودی صاحب مروج الذهب...»، فصلنامه انتظار، ش ۴.

۲. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۵۸۱.

الفخری کتاب تاریخی عمومی است که در آن از خلفای چهارگانه گرفته تا امویان و عباسیان یکی پس از دیگری سخن گفته شده تا آنکه سرانجام با انقضای دولت عباسی و سقوط بغداد کتاب نیز پایان یافته است.

اعتبار و اهمیت کتاب الفخری همانا وجود روح انتقادی و خرده‌گیری در مطالب تاریخی آن است که تا قبل از وی در هیچ کتاب و نوشته‌ای جز در مواردی بسیار کم سابقه نداشته است. بنابراین خواننده کتاب در اثنای مطالعه آن پیوسته به یک نوع روح انتقادی جالبی که در آن نهفته است برخورد می‌کند و از آن بهره‌مند می‌شود. از دیگر اسباب اعتبار و اهمیت کتاب الفخری اصل بی‌طرفی و کمال انصافی است که در چگونگی نقل حوادث و نکات تاریخی و بیان مطالب آن به‌کار رفته است. این نکته به‌وضوح در سراسر کتاب مشاهده می‌شود.

۷-۱-۴. منابع تاریخی - کلامی

کتاب «الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد»، تألیف محمد بن نعمان عکبری مشهور به شیخ مفید (م ۴۱۳ق) از دیگر منابع مورد استفاده است. این کتاب کهن‌ترین و مهم‌ترین اثر مکتوب موجود شیعه درباره زندگی امامان شیعه علیهم‌السلام است و از آنجا که نگارنده شیعه مذهب بوده و تا حد زیادی از اعمال تعصب افراطی در اثر خود پرهیز کرده، جایگاه مهمی در میان آثار تاریخی یافته و نه تنها مورد توجه شیعیان بلکه مورد استفاده دانشمندان فریق دیگر نیز قرار گرفته است.

بخشی از عمده‌ترین موضوعاتی که در این کتاب به‌طور مشترک درباره همه امامان علیهم‌السلام مطرح شده عبارت است از مشخصات شخصی، مدت خلافت و امامت، نص بر امامت، دلایل و معجزات، برخی از فضایل و مناقب و رحلت یا شهادت ایشان.^۱

«إعلام الوری بأعلام الهدی» تألیف ابوعلی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸ق) حاوی اطلاعات مفیدی از زندگی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، حضرت فاطمه علیها‌السلام و امامان شیعه علیهم‌السلام است. طبرسی در این کتاب بر آن بوده است تا موجزی از دیدگاه تاریخی شیعه را درباره سیره رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و تاریخچه زندگی امامان علیهم‌السلام به‌همراه بحث امامت آنها عرضه کند. این کتاب در میان شیعیان

۱. خانجانی، شیخ مفید و تاریخ‌نگاری اسلامی، ص ۲۹.

دارای جایگاه والایی است. در این کتاب در مورد هر امامی ابتدا خصوصیات شخصی و به دنبال آن دلایل عقلی و نقلی در اثبات امامت آورده شده و سپس معجزات و اخباری از زندگی ایشان بیان شده است. طبرسی کمتر به منابع خود اشاره کرده و در بیشتر موارد منابعی ذکر نکرده است.^۱ در این پژوهش از اخبار این کتاب درباره زندگی امامان علیهم السلام استفاده شده است.

۷-۱-۵. منابع رجالی

«رجال کشی» تألیف محمد بن عبدالعزیز کشی (م حدود ۳۸۵ق) یکی از مآخذ عمده و از چهار کتاب اصلی علم رجال شیعه امامیه است. این کتاب در اصل «معرفة لناقلین» نام داشته و مؤلف آن ابو عمرو محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی است که در نیمه قرن چهارم هجری می زیسته است. این کتاب از میان رفته و آنچه در دسترس است، گزیده‌ای از کتاب شیخ طوسی است که برای شاگردان خود املا کرده و نام آن را «اختیار معرفة الرجال» گذاشته است. به عقیده برخی محققان حدود یک سوم از مجموع یک هزار و صد و پنجاه و یک روایت کشی از نظر واقعیت‌های تاریخی صحت ندارد.^۲

در پژوهش حاضر از اطلاعات این کتاب درباره وکلای امامان علیهم السلام و موضع‌گیری ایشان در برابر حوادث تاریخی زمان خود استفاده شده است.

۷-۱-۶. منابع فقهی

این دسته از منابع در فهم بهتر احادیث و استفاده از دیدگاه‌ها و استنباط‌های فقها از روایات و گزارش‌های رسیده از امامان علیهم السلام و نوع تفسیری که ایشان از احادیث ارائه کرده‌اند، دارای اهمیت است. از این جمله می‌توان به «کتاب الخمس» و «کتاب الزکاة» از محمد تقی خوئی و «کتاب الخمس»، «کتاب الزکاة» و «کتاب المکاسب» از شیخ انصاری، و «جواهر الکلام فی شرایع الاسلام» تألیف شیخ محمد حسن نجفی (م ۱۲۶۶ق) اشاره کرد.

۱. برای اطلاع بیشتر ر.ک: سجادی خوراسگانی، «طبرسی و کتاب اعلام‌الوری»، آینه پژوهش، ش ۴۶، ص ۳۲-۳۵.

۲. طوسی، اختیار معرفة الرجال (مقدمه موسویان و فاضل میبدی)، ص ۲۵-۳۰.

در کتاب فقهی «جواهرالکلام فی شرایع الاسلام» ابواب متنوع فقه بیان شده است. این کتاب در چهل و سه جلد توسط دارالکتب الاسلامیه چاپ شده است. احاطه نگارنده به دیدگاه‌های فقها در حل پاره‌ای مسائل و فروع که فقیهان پیشین آنها را تبیین نکرده بودند و اهتمام و توجه به همه جهات و جنبه‌های گوناگونی که با مسأله ارتباط دارد از جمله مزایای این کتاب فقهی است. در این پژوهش در مواردی از مباحث فقهی این کتاب استفاده شده است.

۷-۲. پیشینه تحقیق

با توجه به اهمیت بالای موضوع متأسفانه پژوهش ارزنده‌ای در این خصوص انجام نشده است. به‌ویژه در زمینه تاریخ اقتصاد امامان (علیهم السلام) پژوهشی با رویکرد و روش این تحقیق یافت نشد. به نظر بیشترین ارتباط را با این تحقیق کتاب تاریخی-کلامی «منابع مالی اهل بیت (علیهم السلام)»^۱ دارد که درآمدهای اهل بیت (علیهم السلام) از پیامبر (صلی الله علیه و آله) تا امام دوازدهم (علیه السلام) را بررسی کرده است. در این کتاب منابع درآمدی امامان (علیهم السلام) مانند هدایا، خمس، زکات، کشاورزی و... ذکر و ذیل هرکدام درباره رفتار ایشان بحث شده است. وی برای نقض این ذهنیت که امامان (علیهم السلام) درآمدهای جز انفال و خمس نداشته‌اند، این کتاب را تألیف کرده است. نویسنده برای اثبات فرضیه خود بسیاری از روایات اقتصادی تاریخ اهل بیت (علیهم السلام) را استخراج کرده است. این نوشته بیشتر گردآوری است و کمتر به تحلیل پرداخته است. بنابراین اثر به لحاظ نتایج ارتباط چندانانی به مسأله این تحقیق پیدا نمی‌کند؛ هرچند گزارش‌های جمع‌آوری شده در این کتاب در برخی موارد روند جستجوی اطلاعات را تسهیل کرده است.

همچنین این کتاب در موضوع، روش، هدف و ساختار نیز با این نوشته تفاوت دارد. این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و سعی در حاکمیت مبانی کلامی بر گزاره‌های تاریخی ندارد و گزینش کلامی نیز نمی‌کند. ضمن اینکه دوره مورد مطالعه کتاب منابع مالی اهل بیت (علیهم السلام) گسترده‌تر است و از زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) تا پایان غیبت صغری را در برمی‌گیرد؛ درحالی‌که این پژوهش فقط بخشی از این دوره را شامل می‌شود. این کتاب به تحولات حیات اقتصادی

۱. علی دوست خراسانی، منابع مالی اهل بیت (علیهم السلام).

امامان علیهم السلام توجهی ندارد و ساختار آن براساس تقسیم‌بندی منابع درآمدی است؛ اما در این کتاب به تحولات اقتصاد امامان علیهم السلام توجه شده و همچنین هزینه‌ها و مصارف زندگی امامان علیهم السلام را چه به لحاظ دارا بودن جایگاه امامت و چه به لحاظ زندگی شخصی ایشان بررسی کرده است. با این حال تتبع نویسنده در منابع فراوان و متنوع، از مزایای کتاب است. همچنین کتاب در چهار فصل شامل مباحث مقدماتی، هدایا و کمک‌های مالی، اموال خصوصی و اموال عمومی تنظیم شده است.

در برخی از تحقیقات معاصر مانند کتاب «سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه»^۱ تألیف دکتر محمدرضا جباری نیز می‌توان مطالبی یافت که به‌گونه‌ای با این پژوهش مرتبط می‌شود. این اثر پژوهشی درباره جریان وکالت امامان شیعه امامیه از دوره امام صادق علیه السلام تا پایان غیبت صغری است که در دو جلد منتشر شده است. در جلد اول این کتاب زمینه‌ها و عوامل تشکیل و گسترش سازمان وکالت توسط امامان علیهم السلام، محدوده زمانی و سیر فعالیت سازمان، قلمرو فعالیت، ساختار و شیوه عملکرد آن، وظایف و مسئولیت‌ها و ویژگی‌های کارگزاران مورد بحث قرار گرفته است. جلد دوم نیز به معرفی باب‌ها و وکلای معصومان علیهم السلام، بررسی موارد انحراف و خیانت، مدعیان دروغین وکالت و بابت پرداخته است.

چون در این کتاب موضوع وکالت که ارتباط مستقیم با امور مالی امامان علیهم السلام دارد و همچنین دوره تعدادی از امامان علیهم السلام را نیز در بر گرفته است، بنابراین بخشی از این پژوهش را پوشش می‌دهد. در این کتاب به درآمدها و هزینه‌های امامان علیهم السلام توجهی نشده و منابع درآمدی اهل بیت علیهم السلام شامل خمس، زکات، هدایا و... به صورت مجزا بررسی نشده است. همچنین سیر تحولات و تغییرات درآمدها و هزینه‌ها نیز بررسی نشده و تصویر وضعیت مالی اهل بیت علیهم السلام در مقاطع زمانی گوناگون تفکیک نشده است. افزون بر این پژوهش حاضر دوره امام حسن علیه السلام تا امام صادق علیه السلام را پوشش نمی‌دهد.

همچنین استفاده از شیوه تحقیق کلامی در برخی موارد، نوشته را از شکل اثر تاریخی محض خارج کرده است. عدم تبیین کافی واژگان کلیدی مثل شیعه، وکیل و سازمان از نقاط ضعف پژوهش است. به‌عنوان مثال عدم توضیح در باب علت نام‌گذاری نهاد وکالت ائمه به

۱. جباری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام.

سازمان این ابهام را به وجود آورده است که معیار مؤلف در انتخاب این عنوان چه بوده است؟ و آیا می‌توان با روشی علمی این نام‌گذاری را صحیح دانست؟ از نقدهای وارد دیگر عدم توجه به سیر تطور و تکامل نهاد وکالت است. نویسنده گویا این جریان را از ابتدا تا انتها به صورت یک کل بدون تغییر بررسی کرده که این امر در عنوان‌بندی‌ها بروز یافته است؛ به عنوان مثال در بیان وظایف وکلا، وظایف و اختیارات وکلا را به طور مطلق و بدون ملاحظه مقطع زمانی آنها بیان کرده است و با وجود اینکه بیشتر شواهد مربوط به دوره‌های متأخر است، نتایج بر کل تاریخ نهاد وکالت تعمیم داده شده است. همچنین ادعای وکالت برخی از وکلای امامان (علیهم‌السلام) به روش غیرمعتبر انجام شده است. در این موارد به شواهد و گزارش‌هایی استناد شده است که وکالت این افراد را چندان نشان نمی‌دهد. از این رو وکالت در این کتاب همانند یک تشکیلات عریض و طویل نشان داده شده است.

کتاب «مکتب در فرآیند تکامل، نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین»^۱ تألیف سیدحسین مدرس طباطبایی را نیز می‌توان در این دسته قرار داد و از برخی داده‌های اقتصادی و تحلیل‌های آن استفاده کرد. در این اثر اطلاعاتی از اقتصاد امامان (علیهم‌السلام) وجود دارد؛ اما هدف نگارنده از بیان این مسائل پرداختن به اوضاع اقتصادی امامان (علیهم‌السلام) نبوده بلکه به عنوان شاهدهی برای نشان دادن موضوع مورد بحث آورده است؛ لذا پراکنده و مختصر است. نویسنده با استناد به «صحیح‌ه علی بن مهزیار» سال ۲۲۰ق را آغاز گرفتن خمس از سوی امام جواد (علیه‌السلام) دانسته است. اما همان‌گونه که بیان خواهد شد^۲ از این نامه چنین ادعایی قابل استنباط نیست. این کتاب از آثاری است که درباره تاریخ فکر تشیع به نگارش درآمده و در سال‌های اخیر مورد توجه محافل علمی قرار گرفته است. نگارنده سعی کرده است در تحلیل وقایع، مباحث و مبانی کلامی خود را وارد نکند و روش تاریخی را در پیش گیرد. او در مقدمه کتاب خود در سال ۱۳۸۶ با اشاره به آسیب‌پذیر شدن مکتب تشیع به خاطر نفوذ افکار غالیانه و عامیانه،^۳ انگیزه اولیه خود را از تألیف این اثر «تلاشی در ارائه تحلیل قابل عرضه‌تر از مکتب تشیع در مجامع علمی» دانسته است.^۴ وی سعی کرده است با بررسی مواد موجود در مصادر قدیم اسلامی و

۱. مدرس، مکتب در فرآیند تکامل... .

۲. در قسمت خمس این مطلب توضیح داده خواهد شد.

۳. مدرس، مکتب در فرآیند تکامل...، ص ۸-۱۰. ۴. همان، ص ۱۱.

دسته‌بندی و مقایسه آنها با یکدیگر و با شواهد تاریخی خارجی، روند تکامل فکر تشیع را در چارچوب تعالیم و حرکت تاریخی مکتب اسلام پیگیری کند.^۱

کتاب «تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم علیه السلام» تألیف دکتر جاسم حسین نیز در همین دسته از تحقیقات جای می‌گیرد. این کتاب کوششی است تا زمینه‌های تاریخی و محیطی غیبت امام دوازدهم علیه السلام را بررسی کند. آرزوی امامیه این بوده است که قدرت سیاسی را تحت زعامت امامی که قائم به سیف است به دست آورد. این مطالعه می‌کوشد تا نقش این آمال را در غیبت آن حضرت بررسی و نشو، ارتقا و تکوین نهاد مخفی امامت را ریشه‌یابی و تأثیر آن را در زمان غیبت صغرای امام دوازدهم علیه السلام بررسی کند.^۲

این کتاب در هفت فصل به تاریخ غیبت پرداخته است و در فصل دوم به‌طور خلاصه، گذرا و پراکنده به برخی فعالیت‌های اقتصادی امام کاظم علیه السلام و امام جواد علیه السلام اشاره کرده است.

سایر تحقیقات گرچه به‌طور مستقیم به این نوشته ارتباطی نمی‌یابند؛ اما به‌لحاظ در اختیار قرار دادن برخی اطلاعات و داده‌ها برای روشن شدن بستر بحث مورد توجه هستند. از جمله این آثار می‌توان کتاب «بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوران اموی»^۳ از ابوالقاسم اجتهادی را نام برد. این اثر پژوهشی درباره اوضاع اقتصادی مسلمانان از زمان پیامبر صلی الله علیه و آله تا پایان دوران اموی است. این کتاب دارای چهارده فصل در شش بخش است که در بخش‌های ابتدایی اوضاع اقتصادی بلاد عرب، ایران و روم شرقی در قبل از اسلام و بحث‌های نظری سیاست‌های مالی اسلام و مسلمانان ارائه شده است. پس از آن سیاست مالی مسلمانان، منابع تشریح مالیات‌های اسلامی و اولین تشکیلات مالی، درآمدهای عمومی مانند جزیه، خراج و عشور و راه‌های مصرف آنها بیان شده است. در آخرین بخش کتاب مبحث درآمدها برای مصارف اختصاصی مورد بحث قرار گرفته و در آن خمس، زکات و منابع تأمین و موارد مصرف آن در زمان پیامبر صلی الله علیه و آله بیان شده و اختلاف نظر فقهای عامه درباره خمس، زکات و آیات تشریح آن ارائه شده است.

بخشی از تحقیقات به‌لحاظ موضوعی ارتباط چندانی با این پژوهش ندارد؛ اما از آنجا که می‌توان از روش‌ها و ابزار تحلیل آن استفاده کرد، ذکر می‌شود. به‌عنوان مثال کتاب «سیره

۱. مدرسی، مکتب در فرآیند تکامل...، ص ۱۲. ۲. همان، ص ۲۰.

۳. اجتهادی، بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوران اموی.

اقتصادی امام علی (علیه‌السلام)^۱ تألیف سیدرضا حسینی در عرصه علم اقتصاد سیره اقتصادی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) را تحلیل نموده است تا به نوشته نگارنده الگویی عینی و علمی برای انسانی که به دنبال موفقیت اقتصادی است، ارائه شود و در کنار الگوهای نظری، اصول و روش‌های صحیح، روشنگر اهداف و روش‌ها باشد.

نویسنده سعی کرده است با ارائه گزارش‌های تاریخی و تحلیل فعالیت‌های امام (علیه‌السلام)، سیره اقتصادی وی را نشان دهد. این کتاب شامل سه فصل است: فصل اول به بررسی تاریخی سیره امام (علیه‌السلام) در تولید و کسب درآمد پرداخته است؛ فصل دوم به تحلیل شیوه تولید و کسب درآمد امام (علیه‌السلام) اختصاص یافته است؛ فصل سوم این کتاب به سیره امام (علیه‌السلام) در مصرف و تخصیص درآمدها پرداخته است. مخارج امام (علیه‌السلام) در بخش‌های مخارج شخصی، مشارکت‌های اجتماعی، پس انداز و سرمایه‌گذاری بیان شده است.

موضوع این کتاب اقتصاد امام علی (علیه‌السلام) است و شیوه نگارش به‌طور عمده با رویکرد اقتصادی است. این کتاب هم از لحاظ مسأله، هم روش و نوع نگاه و هم دوره مورد بررسی با این پژوهش متفاوت است.

برخی آثار مانند «بررسی تاریخی و فقهی خمس»^۲ تألیف عبدالرحمن انصاری و مصطفی آخوندی کتابی کم حجم است که به‌رغم عنوان آن به مباحث تاریخی خمس توجه زیادی نشده و تنها بخش کوچکی از آن در ذیل عنوان کلیات اشاره‌ای به گرفتن وجوهات مالی توسط امامان (علیهم‌السلام) شده است. در این کتاب تمام اموال ارسالی برای امامان (علیهم‌السلام)، خمس فرض شده است. کتاب «خمس؛ چالش‌ها و راهکارها»^۳ تألیف جمعی از نویسندگان با نظارت دفتر تبلیغات اسلامی خراسان انجام و بخش اول آن با عنوان «خمس و تطورات تاریخی آن» به شکل مقدمه برای ورود به مباحث اصلی بیان شده است. مؤلف در این فصل منابع و مصارف خمس را در دو بخش عصر حضور امامان (علیهم‌السلام) و عصر غیبت صغری به‌طور فشرده بیان کرده است. وی در صفحات مختصری از این بخش تنها احادیث مرتبط با منابع خمس و راه‌های مصرف آن را جمع‌آوری کرده است که تحلیل مهمی از آن به‌دست نمی‌آید. بخش‌های دیگر کتاب با رویکرد اقتصادی به بررسی اقتصاد

۱. حسینی، سیره اقتصادی امام علی (علیه‌السلام).

۲. انصاری و آخوندی، بررسی تاریخی و فقهی خمس.

۳. جمعی از نویسندگان، خمس؛ چالش‌ها و راهکارها.

اسلامی پرداخته است و ارتباط چندانی با این نوشته ندارد. کتاب «تاریخ خمس»^۱ تألیف سیدمهدی قانع نیز از این جمله است. سه بخش از این کتاب پنج بخشی به وضعیت خمس در حکومت پیامبر ﷺ و پس از آن در دوره خلفای راشدین و امویان پرداخته است. در بخش چهارم کتاب، خمس از زمان امام باقر (علیه السلام) تا پایان غیبت صغری مورد بررسی قرار گرفته و فصل آخر به وضعیت خمس در زمان غیبت کبری اختصاص یافته است. در این کتاب امام باقر (علیه السلام) احیای احکام فقه شیعه از جمله احکام خمس نامیده شده است که اولین گام‌ها را برای کوتاه کردن دست حاکمان از خمس شیعه برداشته و پس از او امام صادق (علیه السلام) با کارآمدسازی خمس آن را به عنوان یکی از واجبات مالی در فرهنگ شیعه نهادینه کرده است. نگارنده گرفتن خمس را نیز مربوط به همین زمان دانسته و معتقد است در زمان امام جواد (علیه السلام) به طور موقت از برخی اقلام، خمس گرفته شد که تا پیش از این زمان گرفته نمی شد.

همچنین مقاله «احکام حکومتی و خمس»^۲ تألیف نعمت‌الله صفری فروشانی، خمس را به عنوان یک حکم حکومتی بررسی می کند. در این مقاله بیان شده است که با وجود حکومتی بودن فقه شیعه در سال‌های پس از غیبت کبری به این ویژگی فقه شیعه کم توجهی شده و این حکم تحت الشعاع سایر مسائل و احکام عبادی قرار گرفته است. این مقاله سعی دارد در حد امکان با محور قرار دادن آیات و روایات، تفاوت‌های دو نگرش حکومتی و غیرحکومتی به خمس را تبیین و وضع موجود خمس و فاصله آن با آنچه در اسلام مطرح است را نقد و بررسی کند.

این مقاله شامل سه گفتار با عناوین حکم و وجوب خمس، حکم حکومتی و تأثیر آن بر موارد خمس، ولی خمس و مصرف آن است. در گفتار اول با استناد به آیه خمس، اخبار و شواهد تاریخی، حکومتی بودن اصل تشریح خمس اثبات شده است. در گفتار دوم تأثیر حکم حکومتی بر منابع هفت‌گانه خمس بررسی شده است و در گفتار سوم نظرات مختلف درباره ولی خمس و نظراتی که درباره مصرف خمس در تاریخ فقه شیعه مطرح شده تا اینکه به شکل امروزی درآمده، بیان شده است.

۱. قانع، تاریخ خمس.

۲. صفری فروشانی، «احکام حکومتی و خمس»، ج ۱۱.

فصل دوم

ساختار تحقیق

در این فصل می‌خوانیم:

دوره‌بندی امامت امامان شیعه علیهم‌السلام

منابع درآمدی حکومت اسلامی در قرآن و سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله

خمس و زکات در منابع عامه دوره امامان علیهم‌السلام

مقدمه

پیش از ورود به مباحث اصلی برای قرار گرفتن در فضای کتاب ضروری است در ابتدا برخی مطالب بیان شود. از جمله این مطالب فلسفه‌گزینش دوره مورد مطالعه و نیز منابع مالی حکومت اسلامی در قرآن و سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله است. با این حال روشن شدن فضای اندیشه فقهی عامه از جنبه اقتصادی در دوران زندگانی امامان شیعه علیهم‌السلام نیز لازم به نظر می‌رسد. اما از میان موارد مطرح در این پژوهش خمس و زکات در فقه عامه بررسی می‌شود؛ چراکه این دو در فقه عامه و فقه اهل بیت علیهم‌السلام بیشتر مورد اختلاف بوده‌اند.

۱. دوره‌بندی امامت امامان شیعه علیهم‌السلام

دوره امامت امامان شیعه علیهم‌السلام از سال ۱۱ق تاکنون را شامل می‌شود. این دوره را می‌توان به لحاظ نوع حیات اقتصادی ایشان به سه دوره تقسیم کرد که حیات اقتصادی امامان علیهم‌السلام هر دوره با توجه به نوع زندگی و مناسبات اقتصادی ایشان با روش‌های متفاوت قابل بررسی است. این سه دوره عبارتند از: الف) دوره امامان خلیفه که مدتی از امامت امام علی علیه‌السلام یعنی از سال ۳۵ق تا پایان

عمر ایشان در سال ۴۰ ق و دوره شش ماهه ابتدای خلافت امام حسن علیه‌السلام را شامل می‌شود؛ (ب) دوره امامان حاضر فاقد حکومت که دوره سکوت امام علی علیه‌السلام و دوره امامت امام حسن علیه‌السلام پس از صلح تا پایان امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام را در برمی‌گیرد؛ (ج) دوره غیبت صغری و کبرای امام دوازدهم علیه‌السلام.
به دلیل سبک زندگی امامان علیهم‌السلام در هر دوره ابزار، شیوه‌ها و نتایج در بررسی حیات اقتصادی ایشان متفاوت خواهد بود که به طور مختصر به آنها پرداخته می‌شود:

۱-۱. دوره اول: دوره امامان خلیفه (۳۵-۴۱ ق)

امام علی علیه‌السلام و امام حسن علیه‌السلام بخشی از مدت امامت خویش را زمامدار و خلیفه مسلمانان بودند، در رأس نظام سیاسی قرار داشتند و صرف‌نظر از جایگاه امامت، امور اقتصادی سرزمین‌های اسلامی را اداره می‌کردند. مسئول بیت‌المال مسلمانان بودند و محدودیتی در تخصیص اموال نداشتند. خراج، زکات، خمس و... را می‌گرفتند و برای هزینه آن برنامه‌ریزی می‌کردند. بررسی زندگی اقتصادی امامان علیهم‌السلام در این دوره مستلزم بررسی اقتصاد حکومت اسلامی با روش تحلیلی-تاریخی و اقتصادی و تفکیک آن از حیات اقتصادی ایشان در جایگاه امامت است. در واقع بررسی حیات اقتصادی امامان علیهم‌السلام این دوره با مسئولیت‌های ایشان به‌عنوان خلیفه رابطه نزدیکی دارد. با این توضیح دوران ده ساله سکوت امام علی علیه‌السلام نیز باید در دوره این مطالعه قرار می‌گرفت؛ اما از آنجا که پرداختن به این دوره انسجام زمانی مطالب این تحقیق را مختل می‌کرد و همچنین پژوهش‌هایی که سیره اقتصادی امام علی علیه‌السلام را بررسی کرده‌اند، به اندازه کافی به این دوره توجه نموده‌اند، از مطرح کردن مباحث اقتصادی مربوط به دوره سکوت امام علیه‌السلام خودداری شد. در زمینه زندگی و سیره اقتصادی امام علی علیه‌السلام پژوهش‌هایی انجام شده است که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود.

محمدحسین علی‌اکبری در کتاب «سیاست‌های مالی امام علی علیه‌السلام» کوشیده است سیره و روش امام را در اقتصاد بیان کند. در فصل اول با عنوان بیت‌المال و منابع درآمدی آن به تاریخچه بیت‌المال در عصر نبوی و دوران خلفا اشاره شده و منابع درآمدی بیت‌المال را تا زمان امام بررسی کرده است. در فصل دوم دیدگاه پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، امام علی علیه‌السلام و خلفا را بررسی و شیوه تقسیم و استفاده از بیت‌المال را تبیین کرده است. سیاست‌ها و راهکارهای گردآوری اموال،